

گونه‌شناسی شبهات در مطالعات قرآنی و تبیین طرحواره شبهه پژوهی

علیرضا طبیبی^۱، علی حسن بگی^۲، فاطمه دسترنج^۳، وحید وطن‌خواه^۴

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۳/۹ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۳/۲۶)

چکیده

در عصر حاضر گونه‌شناسی یا نوع‌شناسی یکی از لوازم پژوهش خصوصاً در مطالعات مرتبط با علوم انسانی است که به عنوان چارچوب و راهنمای محقق محسوب می‌شود و بر اساس قواعد آن، پدیده‌ها جهت درک و شناخت بهتر، بر اساس الگویی منطقی تقسیم بندی می‌شوند. یکی از شاخه‌های مطالعاتی در حوزه پژوهش‌های قرآنی که گونه‌بندی در آن اهمیت دارد، شبهات و انکاریه‌ها پیرامون قرآن است. با وجود تلاش‌های مؤثری که در زمینه شبهه‌پژوهی قرآنی صورت گرفته است به علت تمرکز غالب مؤلفان بر پاسخگویی، ارائه یک گونه‌بندی جامع از شبهات در حاشیه قرار گرفته است. با توجه به این که تقسیم بندی علمی شبهات یکی از لوازم شبهه پژوهی بوده و پیش‌نیازی برای پاسخ‌دهی روشمند به شبهات محسوب می‌شود ضروری است قبل از ارائه هر گونه و دفاع و ردیه بدان پرداخته شود. این مقاله در یک بررسی توصیفی-تحلیلی با مطالعه برخی از گونه‌بندی‌های ارائه شده در آثار شبهه‌پژوهی قرآنی و در نظر گرفتن الگوی شبهات معارضان علیه قرآن، خصوصاً مستشرقان و مسیحیان تبشیری به ارائه یک طرحواره شامل شش نوع کلی شبهات مصادر، شبهات وحیانیت، شبهات استناد به قرآن، شبهات فهم قرآن، شبهات متن و شبهات مربوط به آورندگان وحی اقدام نموده است و به تناسب زیرگونه‌ها و مصادیق هر یک نیز بر اساس قواعد گونه‌بندی، گزینش و ارائه نموده است. مبنای کلامی در این نوشتار دفاع از قرآن به عنوان کتابی وحیانی و خطا ناپذیر و مبنای علمی، عنصر شباهت در شبهات بوده و تقسیم بندی براساس الگوی هرمی صورت گرفته است. نقطه قوت این طرحواره آن است که شبهات پراکنده را با قرار دادن در دسته‌های همگون به صورت گونه‌های اصلی و فرعی جمع نموده که خود کمک شایانی به دفع توهم کثرت شبهه خواهد بود.

کلید واژه‌ها: شبهات، پاسخ به شبهات، شبهه‌پژوهی، قرآن کریم، گونه‌بندی، نوع‌شناسی

۱. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اراک، اراک، ایران (نویسنده مسئول)؛ a-tabibi@araku.ac.ir
۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اراک، اراک، ایران؛ a-hasanbagi@araku.ac.ir
۳. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اراک، اراک، ایران؛ f-dastranj@araku.ac.ir
۴. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اراک، اراک، ایران؛ vnl1351@gmail.com

بیان مسئله

با شکل‌گیری روش‌شناسی و رواج آن در پژوهش‌های معاصر، گونه‌بندی به عنوان یکی از چارچوب‌های کلی و منطقی تحقیق، مورد توجه جدی پژوهشگران رشته‌های مختلف علوم قرار گرفته است. در این میان با حاکم شدن دید علمی و روشمند در علوم انسانی، این مطالعات نیز به طبقه‌بندی‌های منطقی جهت راهنمایی و تسهیل در امر تحقیق تمایل پیدا کرده است.

خاورشناسان غربی و مبلغان مسیحی در بخشی از مطالعات خود با عنوان «الدراسات الاسلامیه» این امر را مورد توجه قرار داده بسیاری از پژوهش‌های اسلامی و قرآنی خود را بر آن استوار کرده‌اند.

به دنبال آن و متناسب با شرایط زمانه شاخه‌ی مطالعاتی جدید در پژوهش‌های قرآنی با عنوان «پاسخ به شبهات پیرامون قرآن» مورد توجه بیشتر اندیشه‌وران مسلمان قرار گرفت. شبهه‌پراکنی علیه قرآن سابقه‌ای به قدمت خود این کتاب آسمانی دارد به همین جهت در پیشینه تلاش‌های اندیشه‌وران مسلمان به آثار و تألیفات متعددی می‌توان اشاره کرد که تمام یا بخشی از آنها به پاسخ به شبهات پیرامون قرآن یا مفاهیم قرآنی اختصاص یافته است.

ابن قتیبه (م ۲۷۶ق) در «تأویل مشکل القرآن» و فصل «الحکایة عن الطاعنین» با تقسیم‌بندی شبهات پیرامون قرآن در سه دسته «اختلاف قرائات»، «ادعای وجود خطا در قرآن» و «تناقض و اختلاف در قرآن» به اشکالات طعنه‌زندگان و ارائه دفاع پرداخته است. (ابن قتیبه، ۲۴؛ همان، ۳۱-۱۶۰)

شیخ مفید (م ۴۱۳ق) به عنوان ابداع‌کننده روش کلامی در تفسیر که روش وی مورد توجه و تقلید افرادی چون فخر رازی (م ۶۰۶ق) قرار گرفته است در بیانات تفسیری خود که اکنون از لابه‌لای کتاب‌های وی جمع‌آوری شده و با عنوان «تفسیر القرآن المجید» به چاپ رسیده به بسیاری از شبهات قرآنی پیرامون امامت، مسائل فقهی، متشابهات قرآنی در

شرور، اختیار، اراده الهی و ... پاسخ داده است. (نک: ایازی، ۲۴۹-۲۵۱) شیخ در «المسائل السرویه» نیز در در مسئله نهم، به شبهات تحریف قرآن، پرداخته است. (شیخ المفید، ۷۸) متکلم اشعری ابوبکر باقلانی (م ۴۰۳ق) «الانتصار للقران» را با بهره‌گیری از دانش تاریخی، لغوی، نحوی و کلامی به انگیزه دفاع از حریم قرآن کریم و دفع شبهه از آن نگاشته است. (باقلانی، ۵۶/۱)

قاضی عبدالجبار معتزلی (م ۴۱۵ق) نیز در «متشابه القرآن» به شبهات مربوط به تشابهات قرآنی پاسخ داده است. وی در اثر دیگر خود «تنزیه القرآن عن المطاعن» نیز به انواع شبهات ادبی، لفظی و معنوی پرداخته و شبهات احتمالی را نیز مورد توجه قرار داده است. برخی از محققان هر چند اصالتاً آثار خود را به منظور بررسی شبهات قرآنی تألیف نکرده‌اند اما به مناسبت به این بحث وارد شده‌اند. قطب الدین راوندی (م ۵۷۳ق) در «الخراج و الجرائح» فصلی با عنوان «فی مطاعن المخالفین فی القرآن» گشوده و بدون ترتیب یا دسته‌بندی خاص، به مواردی از شبهات قرآنی پاسخ داده است. (الراوندی، ۱۰۱۸/۳-۱۰۱۰)

بدرالدین زرکشی (م ۷۹۴ق) نیز در فصل سی و پنج «البرهان» تحت عنوان «معرفة موهم المختلف» به برخی از شبهات تناقض در آیات، پاسخ داده است. (الزرکشی، ۴۶/۲) و در نهایت «أنموذج جلیل فی أسئلة و اجوبة عن غرائب التنزیل» اثر زین الدین الرازی (م ۶۶۶ق) که در مناظره شبیه سازی شده، هزار و دویست اشکال مرتبط با قرآن را طرح و پاسخ گفته است. (زین الدین الرازی، ۱)

در نمونه‌هایی که ذکر شد تنها اندکی مانند «تأویل مشکل القرآن» ابن قتیبه، پاسخ‌گویی به شبهات قرآنی را با رویکرد به گونه‌بندی صورت داده‌اند.

این تلاش‌ها همچنان در قالب تفاسیر کلامی و یا تک نگاری‌ها ادامه داشت اما پرداختن روشمند به شبهات و پاسخ بدانها را می‌توان به اواخر قرن نوزدهم میلادی و پس از آشنایی پژوهشگران مسلمان با فعالیت‌های علمی خاورشناسان و مبلغان تبشیری در قالب مطالعات اسلامی نسبت داد.

گسترده‌گی دامنه، حساسیت موضوع و تنوع مطالب در بحث پاسخ به شبهات، نیازمند طی روش علمی برای پاسخگویی است به گونه‌ای که از این مسیر می‌توان به «هنر مدیریت شبهه» نیز یاد کرد. در دورانی که معارضان، انتقادات هدفمندی را با انگیزه شبهه‌افکنی علیه قرآن شکل داده‌اند، ضرورت دارد دفاع از قرآن و حفظ اعتقادات دین‌باوران نیز شکل سیستمی و روشمند به خود بگیرد و رد و دفع شبهات بر اساس این الگو دنبال شود. یکی از مؤثرترین عناصر در این فرایند، پرداختن به سنخ‌شناسی و نوع‌شناسی شبهات، قبل از ارائه هر گونه دفاعیه و پاسخ است که با روش‌های مختلفی از جمله روش استقرایی صورت می‌گیرد. در این شیوه از گونه‌بندی ابتدا داده‌ها از منابع مختلف جمع‌آوری شده سپس بر اساس الگوی مشابهت و با در نظر گرفتن وجوه مشترک، در دسته‌ها و زیرگونه‌ها طبقه‌بندی می‌شوند. در این مقاله از این رویکرد جهت دسته‌بندی شبهات استفاده شده است بدین‌گونه که ابتدا شبهات از منابع مختلف شامل تفاسیر، کتاب‌های پاسخ به شبهات، آثار مستشرقان و مسیحیان تبشیری و ... جمع‌آوری شده سپس با لحاظ قواعد گونه‌بندی، دسته‌بندی شده‌اند. گزینش دسته‌های کلی و زیرگونه‌ها نیز بر اساس دو عنصر الگوی شبهات معارضان و وجود مشابهت منطقی، صورت گرفته و برای هر یک مصادیقی به عنوان نمونه ذکر شده است.

مفهوم‌شناسی

گونه‌شناسی «Typology» سیستمی است که برای تقسیم‌بندی چیزها به انواع مختلف به کار گرفته شده است. این واژه در اصل به مطالعه و تفسیر گونه‌ها، خصوصاً در کتاب مقدس اشاره دارد (Oxford Advanced Learners Dictionary 8th Ed) و در فارسی با عناوین نوع‌شناسی و سنخ‌شناسی شناخته می‌شود.

بر اساس تعریف بایلی این تقسیم‌بندی بر اساس مشابهت‌ها صورت می‌گیرد وی گفته است: "فرآیند کلی برای گروه‌بندی پدیده‌ها بر اساس شباهت‌هاست." (بایلی، ۴)

با گسترش شبهات علیه قرآن و به دنبال آن رواج مطالعات شبهه پژوهی در دوران معاصر، به کارگیری روش‌های علمی برای دسته بندی گونه‌های مختلف شبهات، ضرورت بیشتری پیدا کرده است.

از آنجا که گونه‌بندی در میان گستره‌ای از تنوع‌ها و تفاوتها، به الگومند ساختن مشابهت‌ها و مشخص نمودن رابطه بین الگوها بر اساس معیار یکسان و پذیرفته شده می‌پردازد. (حسن‌پور؛ ربانی، ۶۵) می‌توان آن را به عنوان پیش درآمد شبهه پژوهی به حساب آورد که با سامان دادن نظام‌مند شبهات و مشخص کردن موارد تکراری و هم پوشانی‌ها، ضمن از بین بردن توهم کثرت شبهات، باعث احاطه و تسلط پژوهشگران بر جوانب مسئله شده و با تسهیل دسترسی مخاطبان به پاسخ‌ها آنها را از سرگردانی در مجموعه‌ای ناسازوار از شبهات رهایی می‌بخشد.

گونه‌بندی شبهات در برخی از ردود و دفاعیه‌های معاصر

در آثاری که با گونه‌بندی، به سراغ پاسخ‌گویی به شبهات رفته‌اند سه روش گونه بندی موضوعی، گونه بندی مبتنی بر نقد اثر خاص و گونه‌بندی بر اساس طراحان شبهه از عمومیت بیشتری برخوردار است. در این جا برای دستیابی به یک گونه‌بندی منطقی تحلیلی از طبقه‌بندی‌های مورد استفاده آنان ارائه می‌گردد.

الف) «شبهات و ردود» آیت‌الله معرفت که در پنج فصل تنظیم شده است. در هر فصل ذیل یک گونه کلی، شبهات فرعی پاسخ داده شده است.

در فصل اول، به پانزده شبهه از «مصادر قرآن» پرداخته شده است. اخذ قرآن از سایر منابع، به سبب همگرایی نسبی شریعت اسلام با سایر ادیان و خاستگاه مشترک آنها به عنوان یک نظریه توسط مخالفان قرآن و مستشرقان پذیرفته شده است. (معرفت، ۱۹-۲۰)

روش‌شناسی و رعایت اصل مشابهت ایجاب می‌کند که زیرگونه‌ها متناسب با گونه اصلی تنظیم شوند اما در اثر زیرگونه‌های این فصل، به شبهات مصلوب شدن عیسی، توهین

و افتراءات علیه برخی پیامبران، همسر و پسر نوح، عمر طولانی و نوح پس از هبوط پرداخته شده که به علت عدم تناسب در دسته «مصادر» جای نمی‌گیرند.

در فصل دوم که گونه کلی، «فرهنگ زمانه» است به شبهات لقاء تأثیر پذیری قرآن از فرهنگ جاهلی پرداخته است. زیرگونه‌های این فصل را شبهات زنان، برده داری، خرافات، جادو، چشم زخم، نعمت های بهشتی، سحر، اقتباس از شعر جاهلی و تعبیرات رکیک تشکیل داده است.

مؤلف یکی از محورهای این فصل را «مجازات»^۱ قرار داده است تا بوسیله آن به رد همنوایی قرآن با فرهنگ زمانه بپردازد.

فرهنگ زمانه خود، زیرگونه‌ای از مصادر قرآن است و می‌توانست ذیل آن مورد بررسی قرار گیرد. در این فصل «اقتباس قرآن از شعر جاهلی» به عنوان یکی از زیرگونه‌های فرهنگ زمانه لحاظ شده است اما مناسب تر آن بود که شعر جاهلی در گونه مصادر قرآن مورد بررسی قرار می‌گرفت. چنانکه تسدل^۲ در مصادر قرآن خود، با ارائه شواهدی از اشعار نابغه، لبید و امرؤ القیس، شعر جاهلی را از منابع قرآن معرفی کرده است. (تسدل، ۴۷-۵۰)

در زیرگونه «تعبیرات رکیک» چون «اخسئوا» (المؤمنون، ۱۰۸) نیز به نظر می‌رسد طرح آنها در گونه تناقضات فصاحتی مناسب بیشتری داشت.

در فصل سوم، پندار اختلاف و تناقض و در فصل چهارم شبهات ناسازگاری آیات با واقعیتهای علمی، تاریخی و ادبی بررسی شده است.

در فصل اخیر را می‌توان زیرگونه‌ای از فصل سوم در نظر گرفت که در این صورت به معیارهای گونه‌بندی نزدیک تر بود.

و فصل پنجم، به گونه کلی قصه‌های قرآنی اختصاص داده شده و ردیه‌هایی بر شبهات

۱. «مجازات» عبارتست از همسویی در کاربرد واژگان رایج در عرف هر زبان. (معرفت، ص ۱۴۷) مجازات در واقع، فقط همسویی در کاربرد الفاظ و لغات رایج است و این به معنای پذیرش و تصدیق بار فرهنگی آنها نیست.

2. William St. Clair Tisdall (1859-1928)

داستان‌های قرآنی چون پسران آدم، کشتی نوح، اصحاب کهف و ذوالقرنین و ... ارائه گردیده است.

به سبب ماهیت داستان‌وارگی و شباهت قصه‌های قرآن با برخی از داستان‌های اهل کتاب، شبهات زیادی در این زمینه مطرح شده است. به نظر می‌رسد اگر هر یک از این شبهات در دسته خاص خود مورد مطالعه می‌گرفت گونه‌بندی منسجم‌تری شکل می‌گرفت و نیاز به طرح مجدد شبهات در گونه‌های متعدد نبود.

ب) مورد دیگر «شبهات المشککین» تألیف زقزوق و همکاران است که ۱۴۶ شبهه قرآنی را در ده گونه کلی حقایقی پیرامون قرآن کریم، پیامبر(ص)، سنت نبوی، اسلام، آیات قرآنی، انبیا و رسولان و اسامی خاص، تحلیل، حدود، آزادی زنان و شریعت دسته‌بندی نموده است.

بررسی عناوین دهگانه نشان می‌دهد برخی از گونه‌ها یکدیگر را پوشش داده‌اند؛ مراجعه به موارد جزیی نیز نشان می‌دهد برخی شبهات در گروه مناسب قرار داده نشده است و خلط زیرگونه‌ها نیز در بیشتر دسته‌ها اتفاق افتاده است.

در اولین گونه که به «حقایقی پیرامون قرآن کریم» اختصاص یافته وجود «لحن و خطای ادبی»، «مصادر قرآن»، «تناقض»، «خطای علمی»، «شبهات دلالتی» و «شخصیت‌های تاریخی» نیز گنجانده شده در حالی که در سایر گونه‌ها نیز بدانها پرداخته شده است و یا تناقض قرآن با علم در سه گونه «حقایقی پیرامون اسلام» و «قرآن» و «آیات» نیز مطرح شده است. آسیب این شیوه از گونه‌بندی آن است که ظن کثرت شبهات را تقویت می‌کند.

ج) اثر دیگر «آراء المستشرقین حول القرآن الکریم» از رضوان است. مؤلف در کتاب خود، شبهات مستشرقان را در گونه‌بندی زیر ارائه نموده است:

شبهات مصادر، شبهات پیرامون نص، جمع، شکل و تقسیم‌بندی‌های قرآن، قراءات، اسلوب قرآنی شامل مکی و مدنی، قصص، عدد آیات، فواصل، لغات دخیل، إعجاز قرآن و شبهات پیرامون تفسیر.

تقسیم‌بندی رضوان، به لحاظ مطابقت با معیارهای گونه‌شناسی اهمیت دارد و به علت بهره گرفتن از روش‌شناسی مستشرقان، از نظر علمی قابل توجه است هر چند او نیز دسته‌بندی جامعی که همه شبهات مستشرقان را در برگیرد ارائه ننموده است.

د) و اما «إظهار الحق» که گفته شده جامع ترین اثری است که تا کنون در نقد تشکیکات ارباب کلیسا نوشته شده است (نک: البلاغی، ۱۳/۱؛ معرفت، ۵۶) در شش فصل معرفی عهد عتیق و جدید، تحریف در عهدین، نسخ در عهدین، ابطال تثلیث، و حیانیت قرآن و ردّ شبهات کشیشان، در اثبات نبوت پیامبر اسلام و دفع شبهات عصمت، رواج اسلام با شمشیر و تعدد زوجات آن حضرت تنظیم شده است.

مؤلف در یک روش سلبی فصول اول تا سوم را با انگیزه بیان تناقضات عهدین تصنیف کرده و در ادامه به شبهات تثلیث، و حیانیت قرآن و نبوت پیامبر(ص) که به گفته مؤلف، قوی‌ترین شبهات اهل کتاب در رد اسلام هستند (الدهلوی الهندی، ۸۷۷/۳) پرداخته است. یکی از امتیازات اظهار الحق آن است که به جای پرداختن به موارد متعدد شبهات همگون، آنها را در ذیل یک گونه کلی جمع نموده است. برای نمونه مهم‌ترین شبهات اهل کتاب در رابطه با قرآن را در پنج مورد خلاصه کرده که هریک از این موارد پنجگانه در واقع مشتمل بر دهها شبهه بوده است.

طرحواره شبهه پژوهی

جهت دستیابی به یک گونه‌بندی علمی و منسجم گونه‌بندی زیر پیشنهاد می‌شود؛ یکی از مبانی مورد نظر در ارائه این پیشنهادیه باور کلامی بوده است با این توضیح که نگاه ابتدایی به شبهات چنین توهمی را القاء می‌کند که قرآن در مجموعه‌ای به هم تنیده از مشکلات و مسائل پیچیده، گرفتار شده که به طور طبیعی آن را از رساندن پیام خویش ناتوان ساخته است؛ این همان خواست معارضان قرآن است. قرآن کتاب خداوند و معجزه جاوید پیامبر(ص) است و مطابق با حکمت الهی از هر گونه نقص مبرا است. پس یکی از

دفاعیه‌های مؤثر از آن، دفع شبهات با پاسخگویی منطقی است. پیش نیاز لازم برای این امر آن است که شبهات به گونه‌ای دسته‌بندی شوند که ضمن باطل شدن توهم مذکور به مخاطب تفهیم شود که مجموعه شبهات وارده بر قرآن تنها در چند گروه محدود و عمدۀ قرار می‌گیرند و سایر شبهات نه اشکالاتی مستقل بلکه زیر مجموعه‌ها و مصادیقی از این گونه‌های اصلی محسوب می‌شوند. مبنای علمی این تقسیم بندی نیز، عنصر شباهت است که بر اساس آن فرعیات و زیر شاخه‌های گونه‌های کلی در شبهات تعیین شده است و برای زیر بنای تحقیق گونه‌بندی مستشرقانی چون تسدال در «مصادر القرآن» مورد توجه بوده است.

در پی‌ریزی این طرحواره شاخصه‌هایی زیر نیز دخالت داشته است:

- صرفاً به شبهات منتقدان غیر مسلمان پرداخته نشده بلکه شبهات نواندیشان مسلمان نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ تفاوت این دو گروه در آن است که منتقدان غیر مسلمان، قرآن را به مانند یک متن غیر الهی و غیر مقدس نگریسته‌اند به همین سبب قواعد مورد استفاده در نقد متون بشری را در مطالعات قرآنی نیز به کار گرفته‌اند. اما شبهات اندیشمندان نوگرای مسلمان، حاصل از عدم اعتقاد به قرآن و یا تردید در وحيانیت آن نبوده بلکه به نوع خوانش آنان از قرآن و مفاهیم قرآنی مربوط می‌شود.

- به گونه‌بندی‌های به کار گرفته شده توسط منتقدان قرآن و پاسخ‌دهندگان به شبهات، توجه شده است.

- تلاش شده است تا با توجه به ویژگی مشابهت، تقسیم‌بندی‌ها با انسجام بیشتری ارائه شود، گونه‌ها از یکدیگر تفکیک شده و تا حد امکان هم پوشانی‌ها کاهش یابد.

- به مواردی از شبهات که دارای اهمیت بوده توجه شده و از ذکر موارد خارج از بحث شبهات پیرامون قرآن، پرهیز شده است.

- برای ترتیب شبهات الگوی هرمی در نظر گرفته شده است. بر این اساس، در قاعده هرم شبهاتی قرار گرفته که مرتبط با مصدریابی برای قرآن است و حجم گسترده‌ای از شبهات قرآنی را تشکیل می‌دهد. در مرتبه بعد شبهاتی که با انگیزه انکار وحيانیت قرآن

ارائه شده و پس از آن به موضوع مهم تحریف پرداخته شده است. سپس اشکالات ادبی، تاریخی و... تناقض و تعارض در آیات که در مرتبه بعد مورد توجه منتقدان بوده قرار گرفته است و نزدیک به رأس هرم، شبهات مرتبط با خوانش‌های از قرآن و در نهایت موارد جزئی‌تر از شبهات مرتبط با متن و دلالت‌های آن قرار داده شده است.

۱- مصادر قرآن

عنوان‌های «مصادر الإسلام» یا «مصادر القرآن» از شاخه‌های مطالعاتی مستشرقان و مبشران مسیحی در پژوهش‌های اسلامی است که با انگیزه یافتن مصادر دینی یا غیردینی برای مفاهیم قرآنی تأسیس شده است. این تفکر بر نظریه «تأثیر و تأثر» استوار شده و قائل به ارتباط دائمی و اجتناب ناپذیر محیط‌های فرهنگی است. (حنفی، ۹۱)

بدین سبب است که گلدزیهر (۱۹۲۱-۱۸۵۰م)، اسلام را آمیزه و اختلاطی از یهودیت، نصرانیت، زرتشتی‌گری و سایر منابع دانسته (گلد زیهر، (الف)، ۱۷۱)، نولدکه (۱۸۳۶-۱۹۳۰م) مدعی شده است که به ندرت می‌توان به تفکری دینی در قرآن برخورد کرد که از یهودیت و مسیحیت اخذ نشده باشد (نولدکه، ۳۴۳/۱-۳۴۴) و تسدال نیز معتقدات اسلامی در قرآن را برگرفته از منابع بیرونی دانسته است. (تسدال، ۲۴) رویکرد اخذ، در اصل روشی برای نقد کتاب مقدس بوده و با نظریاتی چون «نقد مصدری»^۱ و «نقد قالب»^۲ در اوایل قرن بیستم در محافل علمی غرب ظهور رسمی پیدا کرده و به مطالعات اسلام‌پژوهی خاورشناسان راه یافته است.

از زیرگونه‌های مصادر، موارد زیر قابل ذکر است:

۱. نظریه مصادر به جولوس ولهاوزن (۱۹۱۸-۱۸۴۴م) منسوب است که با تحلیل تورات و تاریخ بنی اسرائیل، متون تورات را برگرفته از چهار منبع مربوط به قرن نهم قبل از میلاد تا قرن پنجم قبل از میلاد دانسته است. (سالم، ۱۶۱)

۲. هرمان گونکل (۱۸۶۲-۱۹۳۲م) منتقد کتاب مقدس و از شاگردان ولهاوزن، نقد قالب یا نقد شکلی را به عنوان رویکردی در تحلیل کتاب مقدس پایه‌گذاری کرد. بر اساس این نظریه سنت شفاهی و فرهنگ عامیانه در پشت منابع مکتوب حضور داشته است. (دایرة المعارف شخصیت‌های غربی قرن بیستم، ذیل: هرمان جونکل).

۱-۱. محیط و فرهنگ جاهلی

مستشرقان، تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ رایج در جاهلیت را امری تردیدناپذیر تصور کرده‌اند. (گلدزیهر، (ب)، ۱۳-۱۴) بر این اساس محمد (ص) اعتقادات و اعمال مذهبی عرب جاهلی (تسدال، ۴۰) و برخی از افسانه‌هایی رایج در بین آنان (بودلی، ۱۸) را حفظ کرده و در آیین تأسیسی خود وارد نموده است.

علاوه بر مستشرقان، برخی از نو اندیشان مسلمان نیز به نظریه تأثیر فرهنگ زمانه بر قرآن گرایش داشته‌اند. از آن جمله نصر حامد ابوزید است که دیدگاه‌های خود در این زمینه را در کتاب «مفهوم النص» و «نقد الخطاب الدینی» آورده است. وی بارها تأکید کرده است که «النصُ منتجٌ ثقافی»؛ قرآن یک محصول فرهنگی است. (نک: ابوزید، (ب)، ۲۴؛ همو، (الف)، ص ۱۱۸)

برای شبهه‌مصدریت فرهنگ جاهلی، زیر گونه می‌توان در نظر گرفت:

۱-۱-۱. عقاید و شعائر

چون اعتقاد به الله، کعبه، حجرالاسود و...

۱-۱-۲. احکام و قوانین

چون منع ازدواج با همسران پدران.

۱-۱-۳. شعر جاهلی

عموم مستشرقان جز اندکی چون تور آندره و بروکلان، با استناد به برخی منابع نامعتبر و مشابهت‌هایی میان آیات قرآن و سروده‌های امرؤ القیس و امیة ابی الصلت، به سراغ فرضیه‌مصدریت شعر جاهلی برای قرآن رفته‌اند. (نولدکه، ۱۸/۱؛ بروکلان، (ب)، ۱۱۳/۱)

۱-۱-۴. شبهه تاریخ مندی متن

این شبهه حاصل نظریات ابوزید است که در راستای افکار امین خولی، احمد خلف الله و حسن حنفی ارائه شده است و از آنجا که قرآن را متأثر از واقعیات فرهنگی و اجتماعی عصر پیدایش آن و در واقع به عنوان یک متن فرهنگی نگریسته در این گونه قرار داده شده است.

منظور از تاریخ‌مندی متن، اثرپذیری معنای متن از زمینه تاریخی و شرایط و واقعیات فرهنگی عصر پیدایش آن است. (واعظی، ۴۲)

۲-۱. حنفاء

حنفاء یا «اصلاحیون» به افرادی اطلاق شده است که در جاهلیت تمایلی به آیین‌های باطل و نیز یهود و مسیحیت نداشتند و جهت بازگشت به دین ابراهیم (ع) تلاش می‌کردند. (الطبرسی، ۴۰۲/۱)

اکثریت مستشرقان و در رأس آنها اسپرنگر^۱ (۱۸۱۳-۱۸۹۳م) اصل «حنف» را عبری دانسته و حنیفیه را یکی از مهم‌ترین عوامل نفوذ ایده‌های توحیدی در محیط مکه و یکی از منابع قرآن دانسته‌اند. (وات، (الف)، ۳۱۳-۳۱۶)

۳-۱. صابئان

قرآن کریم (حج، ۱۷) این گروه را در زمره اهل کتاب یاد کرده است. واژه «صابئی» بر طیف وسیعی از افرادِ موحد، مشرک، ستاره پرست و نیز کسانی که دین خود را تغییر داده‌اند، اطلاق شده است. (ابن منظور، ۱۰۸/۱، الطبرسی، ۲۵۹/۱)

مستشرقان لفظ «صابئة» را مشتق از اصل عبری می‌دانند که به راهبانی اشاره دارد که آیین تعمیم را انجام می‌داده‌اند. (رضوان، ۲۷۰/۱) آنان عقیده دارند قرآن برخی از شعائر خود چون نماز، روزه، حج و قربانی را از صابئان اقتباس کرده است. (سال، ۳۲-۳۴؛ تسدال، ۴۶-۴۸)

۴-۱. آیین‌های زرتشتی و هندی

برخی از مستشرقان اسطوره‌های فارس و آریایی را از مصادر اصلی قرآن به حساب آورده (سال، ۱۴۷) و با این پیش فرض که یکی از تولدهای نمادین در اسطوره‌ها، تولد

1. Aloys Sprenger

غیر متعارف فرزند از مادر باکره و گزینش او از طرف نیروهای ماوراء طبیعی است، (شکرای، ۱۰۰-۹۹) داستان‌هایی مانند ولادت عیسی (ع) را برگرفته از اسطوره‌های هندوان معرفی نموده‌اند. (تسدال، ۲۲۷)

از سایر موارد می‌توان به معراج، جن، ملک الموت، صراط و صفات جهنم اشاره کرد. (نک: سال، ۱۹۸)

۵-۱. مسیحیت

شعار مشهور تبشیریان «الإسلامُ هَرَطَقَةُ^۱ مسیحیة» (عبدالله العفانی، ۳/۳۰۹) گواه آن است که از قرون وسطی تعالیم اسلامی و مفاهیم قرآنی را بدعتی مسیحی به حساب آورده و در برخی از این افسانه‌ها، محمد(ص) کشیشی مسیحی معرفی شده که از کلیسا جدا شده و برای خود دیانت جدیدی را تأسیس کرده است. (بنا، ۲۴)

از نظر منتقدان، پیامبر اسلام(ص) در ارائه قرآن علاوه بر اعتماد به منقولات شفاهی راهبان (بودلی، ۸۵) به کتاب‌های تحریف شده‌ای از مسیحیت شرقی قدیم و نیز ترجمه‌هایی ناقص و جعلی از کتاب مقدس دسترسی داشته است. (سال، ۱۲۹؛ گلدزیهر، ۲۵)

شبهات این بخش در سه زیرگونه قرار داده می‌شوند:

۱-۵-۱. مواردی که بین قرآن و عهد جدید مشترک است

مانند: قصه أصحاب کهف و مریم(س)

۲-۵-۱. مواردی که قرآن از عهد جدید اخذ کرده است

مانند: «وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ» (الاعراف، ۳۷)

۳-۵-۱. مواردی که فقط در قرآن ذکر شده و در انجیل نیامده است

مانند: سخن گفتن عیسی (ع) در گهواره و بشارت به آمدن پیامبر اسلام. (نک: تسدال،

۱۸۲-۱۲۲)

۱. بدعت.

۱-۶. یهودیت

مستشرقانی چون «تسدال» و «ماسیه» و «آندریه» و «لامنز» و «گلدزیهر» و «نولدکه» که در مطالعات اسلام‌شناسی خود رویکرد یهودی دارند، بر این نظریه‌اند که یهودیت یکی از مصادر اسلام است. آنان از آغاز قرن نوزدهم در پوشش مطالعات علمی، آثاری را در زمینه مصادر توراتی و شبه توراتی^۱ قرآن تألیف کرده‌اند. (رضوان، ۳۳۵/۱)

آنان پیامبر(ص) را متهم کرده‌اند که با هدف جذب یهودیان، برخی از عقایدشان را در دین خود وارد کرده است. (بروکلمان، (الف)، ۴۶) و با ارائه مصادیقی از تعالیم تورات در معاملات، ازدواج و طلاق، احکام زنان، ارث، قصاص و احکام جنگ و ... قرآن را بنا شده بر شریعت یهود معرفی کرده‌اند. (بودلی، ۸۶؛ سال، ۲۶۴-۲۹۲)

تسدال و جرج سال مصادر یهودی برای قرآن را در چهار زیر گونه داستان‌ها، مفاهیم اعتقادی، مفاهیم اخلاقی و تشریعیات تقسیم بندی کرده و مصادیقی از آنها را برشمرده‌اند: داستان‌ها مانند داستان‌های هابیل و قابیل، نجات ابراهیم از آتش نمود، هاروت و ماروت و ... (تسدال، ۹۳-۵۶)؛ مفاهیم اعتقادی مانند لوح محفوظ، استواء عرش الهی بر آب؛ مفاهیم اخلاقی مانند نهی از دروغ، احسان به فقراء، پرهیز از کینه جویی و انتقام، احسان به والدین و ... و تشریعیات مانند حرمت زنا، حرمت شهادت دروغ، حرمت کم فروشی، قصاص و ... (همان، ۱۰۷-۱۱۴)

۱-۷. مصادر قبطی

آرتور جفری^۲ (۱۸۹۲-۱۹۵۹) برای توجیه ورود مفاهیم قبطی به منطقه حجاز احتمال داده که پیامبر(ص) مفاهیم و داستان‌های قبطی را یا از نزدیکان خویش خصوصاً ماریه قبطیه شنیده و یا از طریق مراودات اجتماعی با قبطیان بدانها دست یافته است. (جفری، (ب)، ۹۰ و ۳۷۸)

۱. تورات به انضمام دو بخش نبییم (Neviim) و کتوبیم (Ketuvim)، مجموعاً «تَنَخ» یا «تَنَاح» نامیده می‌شود. (نک: حسینی قلعه بهمن، ۵۲)

2. Arthur Jeffery

«تسدال»، مفاهیم میزان و حسابرسی اعمال نیک و بد، صراط و أعراف را دارای اصل قبلی پنداشته و مصدر آنها را دو کتاب مصری قدیم «عهد ابراهیم» و «الأموات» دانسته است. (تسدال، ۱۴۴ و ۱۷۵)

۲- شبهات و حیانیات قرآن

شبهات این‌گونه در دو دسته شبهات مرتبط با حقیقت وحی قرآنی و شبهات مرتبط با آورنده وحی که رسولان و پیام آوران الهی هستند.

۱-۲. یکی از مهم‌ترین شبهات منتقدان قرآن، ایجاد تردید و گمان در و حیانیات و پایین آوردن آن در حد کلام شخصی پیامبر(ص) است. این امر خصوصاً در ترجمه‌های جرج سال و رودویل و بالمر از قرآن به شکلی جهت دار دنبال شده است. (نک: تسدال، ۲۱) برخی از آنان سخن گفتن با خداوند را ترفندی برای ترفیع و جاهت آن حضرت نزد قریش معرفی کرده‌اند تا با شبیه سازی تکلم شفاهی موسی با پروردگار در کوه طور، چنین القاء نماید که احکام و تعالیم را از خداوند دریافته کرده است. (سال، ۹۶)

شبهات وحی، در این زیرگونه‌ها قابل دسته‌بندی هستند:

۲-۱-۱. تصریحات درون متنی بر عدم و حیانیات قرآن

مانند عباراتی چون «أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ» (الکھف، ۱۱۰؛ فصلت، ۶) که دلالت بر بشری بودن آن دارد!

۲-۱-۲. عدم سازگاری عالم اعلی با عالم مادی

با این توجیه که قرآن وحی مستقیم بر پیامبر(ص) و دریافت شده از ملکوت است در حالی که میان جهان قدسی با جهان پست مادی سنخیتی وجود ندارد! (نک: معرفت، ۴-۵)

۲-۱-۳. وحی نفسی

از این شبهه با عناوین مکاشفه و الهام مطلق نیز یاد شده است. (الصغیر، ۴۱) منظور از وحی نفسی آن است که آنچه رسول خدا(ص) آورده از ضمیر و تصورات او سرچشمه

گرفته است. (زیهر، (ب)، ۱۲؛ بروکلیمان، (الف)، ۳۶)

۲-۱-۴. وحی و بیماری‌های روانی

یکی از دیرینه‌ترین شبهات مربوط به وحی که پیشینه آن به آغاز نزول قرآن بازمی‌گردد، تهمت جنون به پیامبر(ص) است. (الحجر، ۶) این اتهام با حالات خاص پیامبر(ص) که منشأ اشتباه خاورشناسان شده است، ارتباط دارد.

غالب مستشرقان حالات خاص پیامبر(ص) هنگام دریافت وحی را که در اصطلاح «برحاء» نامیده شده (البخاری، ۱۷۳/۳) با نشانه‌هایی از بیماری‌های روانی تطبیق داده‌اند. از این گروه اسپرنگر است که محمد(ص) را مبتلا به عارضه هیستوریا^۱ دانسته است. وی چنین ادعا کرده که پدیده وحی، چیزی جز نوعی صرع دوره‌ای که عارض پیامبر(ص) می‌شده، چیز دیگری نبوده است. (زقزوق، ۹۲) در تأویل این حالات نولدکه به اضطراب روانی شدید (نولدکه، ۲۴/۱)، زیهر به بیماری‌هایی روانی خاص افراد فوق بشری (گلد زیهر، (ب)، ۱۴) دیرمنگام به اضطراب و آشفتگی روحی (دیرمنگام، ۷۵)، بودلی به صرع (بودلی، ۵۸) و ویلیام مویر به مالیخولیا و توهمات درونی اشاره کرده‌اند. (Muir, 2/60)

واضع اسطوره صرع در غرب، کشیشان بیزانسی هستند. (نولدکه، ۲۳/۱) ظاهراً تتوفانوس^۲ (۷۱۸-۸۵۸م) اولین کسی است که پیامبر اسلام(ص) را به داشتن صرع متهم کرده (زقزوق، ۹۳) و این مجعولات دستمایه اصلی مطالعات اسلامی مستشرقان شده است.

۲-۱-۵. شبهه اقتباس وحی از یهودیت و نصرانیت

فرضیه اقتباس وحی و انطباق آن با نیازهای مذهبی مردم روزگار را خاورشناسانی چون بروکلیمان^۳ مطرح کرده‌اند. (بروکلیمان، (الف)، ۳۶) سال نیز ایده شبیه‌سازی تکلم شفاهی موسی با پروردگار در کوه طور را عنوان کرده است. (سال، ۹۶)

۱. هیستری (Hysteria) نوعی اختلال روانی از گونه از اختلالات اضطرابی است. بی‌حسی، فلج عمومی یا فلج شدن یک عضو، مور مور شدن عضو، ناینبایی، ناشنوایی، لکنت و تشنج از علائم این بیماری است.

2. Theophanes

3. Carl Brockelmann

۲-۱-۶. شبهه ضرورت عبری بودن زبان وحی

آرتور جفری گفته است: «برخی می‌گویند عربی نازل شدن قرآن، خود دلیل بر آن است که کتاب آسمانی نیست زیرا اگر وحی الهی می‌بود باید به یکی از زبانهای مقدس - عبری یا سریانی - نازل می‌شد!» (جفری، (ب)، ۳۲)

۲-۱-۷. شبهه وحی و تجربه دینی

براساس این شبهه، وحی القاء پیام الهی نیست بلکه تفسیر پیامبر و ترجمان او از تجربه‌اش است. براساس این دیدگاه تجربه نبوی کاملاً قطع نمی‌شود و همیشه وجود خواهد داشت. (صادقی تهرانی، (الف)، ۲۲۷)

عبدالکریم سروش از باورمندان به این نظریه است. (نک: سروش، (ب)، ۶؛ همو، (الف)، ۷) او عقیده دارد بیان نعمت‌های اخروی و لذات معنوی در قرآن در قالب‌هایی مانند «حور»، محصول همین تجربه و تفاوت تعبیر است. (سروش، (الف)، ۱۳؛ ربانی گلیپگانی، ۱۴۰)

۲-۱-۸. شبهه غیر معرفت‌زا بودن وحی

با این ادعا که وحی از نوع معرفت حسی و عقلی نیست پس آگاهی‌هایی که از قلمرو حس و عقل بیرون باشد، محال است. (دانشنامه علوم اسلامی، شبهات وحی)

۲-۱-۹. شبهه استفاده ابزاری از وحی و عدم ایمان به آن

مویر عقیده دارد که پیامبر(ص) وحی را به عنوان ابزاری برای رسیدن به غرایز و اهداف دنیوی مورد استفاده قرار داده است! (Muir, 35) وات نیز این فرضیه را به مخالفان پیامبر(ص) نسبت داده است. (وات، (ب)، ۴۹۵)

۳- شبهه در استناد به قرآن

این مجموعه از شبهات پیرامون اعجاز و تحریف قرآن ارائه شده است و معارضان به منظور ایجاد چالش در الهی بودن و استناد بدان (معرفت، ۱۷) در رویکردی حداکثری سلامت قرآن از تحریف را منتفی دانسته سپس در رویکردی حداقلی با ورود به جزئیات، تلاش کرده‌اند تا وقوع تحریف را در محتوا و عناصر قرآن اثبات نمایند. (نک: گلدزیهر، (الف)، ۴)

شباهت تحریف متن با توجه به الگوی مشابهت در دسته‌های زیر قرار می‌گیرند:

۳-۱. حذف شامل:

الف) حذف سوره

ب) حذف بخشی از سوره

ج) فراموشی بخشی از آیات

د) حذف مصلحتی (سال، ۴۰۷، تزییلات هاشم العربی بر فصل سوم)

هـ) ارتباط مرگ حافظان و از دست رفتن بخشی از قرآن

و) نسخ لفظ بدون نسخ حکم

۳-۲. اضافه شدن شامل:

الف) اضافه شدن سوره

ب) اضافه شدن بخشی به سوره

ج) اضافه شدن مصلحتی (همان، ۴۰۸)

۳-۳. تواتر احادیث تحریف

برخی از جمله اخباریون با استناد به روایات ضعیف و منابع غیر معتبر به فرضیه تواتر

روایات تحریف گرایش پیدا کرده‌اند. (المیلانی، ۷۱)

۳-۴. اختلاف مصاحف صحابه

روایات تاریخی از وجود مصحف‌هایی شخصی از صحابه حکایت دارد. تفاوت این

مصحف‌ها و عدم مطابقت آنها با یکدیگر سبب شده است فرضیه تحریف توسط مستشرقان

تقویت شود. (جفری، الف)، ۵)

۳-۵. شبهه دور در اثبات عدم تحریف

برخی همچون فخر رازی و آلوسی ذیل آیه «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ»

استدلال به این آیه برای رد تحریف از دامن قرآن را، از مصادیق دور در کلام دانسته و

بیان سخن مزبور را به شیعه نسبت داده‌اند. (توکل‌ی خانیکی؛ آبروان، ۱۶۴)

۳-۶. شبهات نزول قرآن بر هفت حرف و اختلاف قرائات

برخی از مستشرقان روایات احرف سبعة را با قرائات سبعة که در قرن دوم پدید آمده، یکی تصور کرده (غازی عنایة، ۱۳۸) و آن را با اختلاف قرائات از مصادیق تحریف به حساب آورده‌اند. (الصغیر، ۳۲-۳۴) زیهر و جفری این اختلافات را خصوصیت خط عربی دانسته (گلدزیهر، (الف، ۸؛ جفری، (الف، ۷) و آن را به دو عامل ملاحظات فنی مربوط به پیچیدگی‌های خط و نوشتار عربی و خالی بودن آن از نقطه و اعراب و ملاحظات موضوعی مربوط به دستکاری مفسران منتسب کرده‌اند.

۳-۷. تصریح قرآن در عدم اعجاز

این همان شبهه‌ی عصر نزول است که در آیاتی چون «إِنْ هَذَا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ» (المدر، ۲۵) بدان اشاره شده است و بعدها توسط منتقدان قرآن مورد بازخوانی قرار گرفته است.

۳-۸. عدم معارضه در زمان نزول

اصحاب این شبهه چنین القاء کرده‌اند که اعجاز قرآن در فصاحت و بلاغت و یا ناتوانی عرب در معارضه با آن نیست. سر معجزه ماندن قرآن نهفته در عدم مخالفت با آن است و اگر اعراب در مقام معارضه با قرآن بر آمده بودند، بر آوردن چیزی شبیه به آن توانایی داشتند. (سال، ۸۷؛ غازی عنایة، ۱۸۹)

۴- شبهات فهم قرآن

شبهاتی که به نوعی به خوانش‌ها و نحوه برداشت افراد و گروه‌ها از قرآن ارتباط دارد در گونه شبهات فهم قرار داده شده‌اند. برخی از این شبهات برانگیخته از آراء و نظریات اندیشمندان مسلمان از فلاسفه و متکلمان و ... است که حتی گاهی با انگیزه دفاع از قرآن ارائه شده است.

۴-۱. شبهات فلسفی

فلاسفه و متکلمان غیر مسلمان و خصوصاً فلاسفه یهود در شکل‌گیری این شبهات نقش عمده داشته‌اند البته برخی نیز به سبب آراء دانشمندان مسلمان، نشو و گسترش یافته است؛ بسیاری از این مجموعه شبهات این گونه، بازخوانی شبهات گذشته در پوششی جدید است و می‌توان دسته‌بندی زیر را برای آنها در نظر گرفت:

۴-۱-۱. شبهات دهریه قدیم و مادیگرایان معاصر

دهریه که در سوره جاثیه/۲۴ بدانها اشاره شده به کسی‌انی اطلاق شده است که می‌پندارند جهان، قدیم و پیوسته بر یک حالت بوده و پدید آورنده و مدبری نداشته است و حیات، محدود به حیات دنیایی است و پس از مرگ، برانگیختگی و حیاتی نخواهد بود. (صادقی تهرانی، (ب)، ۳۲۵/۹) با توجه به روایات جری، دیدگاههای مادیگرایانه در هر دوره‌ای پس از نزول نیز مصداقی از دهریه محسوب می‌شوند. (الحویزی، ۳/۵) شبهات دهریه عموماً مرتبط با توحید و معاد است.

۴-۱-۲. شبهات مبنایی فلاسفه شامل:

الف) شبهات بقای روح و تجرد روح یا مادیت آن
ب) شبهات آغاز جهان شامل: جهان بی‌آغاز، ازلیت ماده، خلق موجودات از «لا شیء»، حدوث ماده و ...

ج) الواحد لا یصدر الا واحد

د) وحدت وجود

هـ) فاقد الشیء لا یعطى الشیء

و) وحدت ذات خدا و مخلوق

ز) شبهه ناسازگاری صفات الهی

ح) شبهات مرتبط با برهان تمناع در انبیاء/۲۲، مومنون/۹۱ و زمر/۲۹

ط) شبهات تقدم معرفت مرسل (خدا) یا مرسل (پیامبر)

ی) عدم تعلق علم الهی به جزئیات

ک) فقر الهی

عصرانیین ۳-۱-۴

عصرانیة «Modernity»، معادل مدرنیسم، نوگرایی و نواندیشی است و عصرانیت در دین هر رویکرد دینی است که لازمه پیشرفت علمی و فرهنگی در عصر حاضر را تأویل تعالیم دینی در پرتو مفاهیم فلسفی و علمی رایج زمانه بداند. (بسطامی، ۹۸) محمد آرکون، نصر حامد أبوزید و سید القمنی و طیب تیزی از پیروان این مکتب فکری شمرده شده‌اند و مخالفان این جریان، آن را پلی برای رسیدن به سکولاریسم معرفی نموده‌اند. (الخراشی، ۱۲)

برخی از عمده‌ترین شبهات عصرانیون عبارتند از:

الف) تغییر فهم از قرآن با تغییر زمان

ب) تعارض آیات قرآن با عقل

ج) تناقض معانی لفظ جلاله الله

د) استغناء بشر از خداوند

هـ) عربیت قرآن

و) مجاز بودن همه قرآن

ز) شبهات مربوط به غیبات

ح) تعارض معجزات با عقل

ط) بقای نبوت و عدم انقطاع آن با رحلت پیامبر

ی) توحید ادیان

ک) رد حدود و تشکیک در احکام فقهی چون ربا و زکات (غازی عنایه، ۳۷۵)

ل) اختلاف قرائات و پلورالیسم دینی

م) جدایی قرآن از زندگی (عبدالرزاق، ۴۹)

ن) جدایی قرآن از حکومت

بر اساس این شبهه پیامبر(ص) مؤسس و داعیه دار حکومت نیست بلکه صرفاً یک مُبلغ مذهبی است که تنها وظیفه تبلیغ قرآن را بر عهده داشته است. (همان، ۵۵ و ۷۱)
(س) عدم صلاحیت قرآن برای تطبیق با شرایط زمان. (زکریا، ۱۲ مقدمه)

۲-۴. شبهات فرقه‌ها

در این گونه، می‌توان به شبهات فرقه‌های مختلف از جمله صوفیه، بهائیت، اخباریه و وهابیت اشاره کرد:

۲-۴-۱. شبهات صوفیه شامل:

(الف) شریعت گریزی و بی‌نیازی از انجام فرایض دینی
(ب) رؤیت خداوند که در آثار متصوفه اولیه چون کرامیه وجود داشته است.

۲-۴-۲. اخباریون

برخی از آراء اخباریون چند با ادعای دفاع از حریم قرآن ارائه شده اما شأن قرآن را فرو کاسته (صادقی تهرانی، (ب)، ۲۴/۱ و ۳۵۱) و در شکل‌گیری و اشاعه برخی از شبهات علیه قرآن نقش داشته است برخی از عمده‌ترین این شبهات عبارتند از:

(الف) عدم حجیت ظواهر قرآن
(ب) ظنی‌الدلالة بودن قرآن
(ج) فهم‌ناپذیری قرآن به جهت علو معنا
(د) اجمال در آیات و مصدریت حدیث در تفسیر

۲-۴-۳. بهائیت

از شبهات این گروه نمونه‌های زیر قابل ذکر است:
(الف) شبهه پایان‌پذیری دین اسلام پس از یک دوره هزارساله. (نک: گلپایگانی، (الف)، ۱۰۳-۱۰۹)

(ب) الغاء در آیه خاتمیت. (گلپایگانی، (ب)، ۱۷)
(ج) شبهه نازل شدن شریعت جدید

(د) شبهه وعده دین حق

بهاییان با استناد به آیه «يَوْمَئِذٍ يُؤْفِكُهُمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ» (النور، ۲۵) ادعا کرده‌اند «دین حق» با ظهور باب و بهاء محقق شده است. (نک: ابوالحسنی، تاریخ مشاهده ۱۳۹۹/۱۲/۲۰)

(هـ) شبهه ظهور پیامبران تشریعی پس از پیامبر(ص) (رهنمایی، ۶۳)

(و) شبهه اعجاز فصاحتی قرآن (نک: گلیایگانی، (الف)، ۷۴)

۴-۲-۴. وهابیت

وهابیت، منتسب به محمد بن عبدالوهاب (م ۱۲۰۰ق) از بنی تمیم در حجاز و مجدد افکار ابن تیمیه (م ۷۲۸ق) و اذناب وی چون ابن قیم (م ۷۵۱ق) و ابن کثیر (م ۷۷۴ق) است. (نک: السبحانی، ۳۲۸-۳۲۷/۱)

مجموعه شبهات وهابیان را می‌توان در دسته‌های زیر قرار داد:

۴-۲-۴-۱- شبهه اعتقاد شیعه به تحریف قرآن

۴-۲-۴-۲- شبهات امامت شامل:

- شبهه در استمرار خلافت آدم(ع)

- شبهات در آیه تطهیر مانند:

الف) عدم دلالت آیه تطهیر بر عصمت ائمه (بن باز، ۲۶۵/۲۸)

ب) شبهه در مصادیق آیه تطهیر

- شبهات آیه تبلیغ مانند:

الف) شبهه در شأن نزول

ب) شبهه عمومیت لفظ

ج) شبهه اتهام خوف به پیامبر(ص) توسط شیعه

د) شبهه کتمان وحی (ابن تیمیه، (الف)، ۴۸/۷)

- شبهات در آیه ولایت شامل:

الف) انکار شأن نزول

ب) شبهه در معنای ولی

ج) شبهه ادبی لفظ جمع

د) منافات با حضور قلب

هـ) عدم اختصاص آیه به علی(ع)

و) عدم دلالت «انما» بر حصر

ز) تعارض با آیه ۵۴ مائده

ح) وحدت سیاق بین آیات ۵۱-۵۵

ط) شبهه انحصار ولایت در علی(ع) و عدم اشتغال آن بر سایر ائمه شیعه

- شبهات در آیه اکمال دین

الف) عدم ارتباط آیه با امامت علی(ع) و واقعه غدیر

ب) شبهه در شأن نزول

- شبهات در آیات مهدویت

- شبهات درخواست از غیر خدا

تمامی مذاهب اسلامی، شفاعت را به عنوان واسطه شدن پیامبر(ص) برای بخشش گناهان پذیرفته‌اند. (نک: مفید، ۴۷؛ نووی، ۳/۳۵؛ فخر الرازی، ۳/۴۹۵) در این میان تنها وهابیون، شفاعت را یکی از نواقض دهگانه اسلام معرفی کرده‌اند. (عبد الوهاب، ۳۸۵) و در این زمینه شبهات زیر را مطرح کرده‌اند:

الف) شبهه عدم امکان شفاعت با ادعای عدم درک و قدرت بر ارتباط اموات با این عالم. (آلوسی، ۱۹)

ب) شبهه نهی از شفاعت با استناد به آیاتی چون «قُلْ لِلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا» (الزمر، ۴۴) (حسن آل شیخ، ۴۶۱)

ج) شبهه منع طلب شفاعت از پیامبر(ص) پس از رحلت (ابن تیمیه، ب)، ۲۴؛

الصنعانی، أبوإبراهیم، ۴۱۲)

(د) شبهه توسل ممنوع (الرفاعی، ۱۸۴)

- تکفیر اهل توحید با استناد به آیاتی چون اعراف، ۱۸۰

- شبهات فضائل به منظور انکار فضائل اهل بیت (ع) در آیات و فضیلت سازی برای

دیگران مانند:

الف) شبهه در شأن نزول آیه ۲۰۷ بقره، نازل شده در لیلۃ المبیّت.

ب) اختصاص فضیلت نزول آیات ابتدایی سوره روم به عمر بن خطاب.

ج) شبهه اثبات خلافت ابوبکر در آیه «قُلْ لِّلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ...» (فتح، ۱۶)

- شبهات علم غیب

وهابیون ذیل آیاتی چون هود، ۴۹ و انعام، ۵۰ به علم غیب پیامبر و امام پرداخته و آن

را رد کرده‌اند (نک: القفاری، ۶۲۹/۲) آنان قائل شدن به علم غیب برای غیر خدا را

شعبه‌ای از طاغوت دانسته‌اند. (عبدالوهاب، بی‌تا، ص ۳۷۷)

- شبهات مرتبط با صحابه

عمده شبهات این زیرگونه به عدالت صحابه در بیعت رضوان (فتح، ۱۸، فتح، ۲۹ و

توبه، ۱۰۰) باز می‌گردد که با گسترش شمول آیه، بر عدالت همه صحابه حکم کرده‌اند.

(عتر، ۱۲۱)

- شبهه کفر ابوطالب

کفر ابوطالب، یکی از شبهات ثابت وهابیون، با استناد به آیه ۵۶ سوره قصص است.

(نک: شوکانی، ۲۰۶/۴) از نظر آنان یاری ابوطالب صرفاً بخاطر خویشاوندی با

پیامبر (ص) بوده و نشانه ایمان وی نیست. (ابن تیمیه، (الف)، ۳۸۴/۴)

- شبهات تقیه

شبهات تقیه را وهابیون عموماً ذیل «إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً» (آل عمران، ۲۸) و «إِلَّا مَنْ

أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ...» (النحل، ۱۰۶) مطرح کرده و از آن به نفاق و دروغ‌گویی تعبیر

کرده‌اند. (ابن تیمیه، (الف)، ۳۷/۱؛ قفاری، ۳۰۶/۲)

۵- شبهات متن قرآن

در این گونه به شبهاتی پرداخته شده است که با نگاه به متن و دلالت‌های قرآن طراحی شده و گسترش یافته‌اند:

۵-۱. وجود لحن و خطا

ادعای وجود اختلاف و تناقض در قرآن با «نظریه تفکیک» ژاک دریدا^۱ (۱۹۳۰-۲۰۰۴) همسویی دارد. بر اساس این نظریه، مسلمانان به خاطر اعتقاد به قداست قرآن و علاقه به متن آن، یا به خود جرئت کشف و رفع خطاهای قرآن را نداده‌اند و یا به منتقدان، آزادی لازم جهت نقد آن داده نشده است. (عبدالجلیل، مشاهده ۹۹/۱۲/۱)

زیر گونه‌های لحن و خطا در دسته‌های زیر قرار داده می‌شوند:

۵-۱-۱. خطاهای ادبی

شبهه خطاهای ادبی را می‌توان در سه دسته خطاهای نحوی، صرفی و فصاحتی - بلاغتی دسته‌بندی نمود.

الف) شبهات خطاهای نحوی

عموم شبهات این زیر گونه به عدم مطابقت‌ها در کاربرد عناصر نحوی و نیز استخدام ضمایر و ادوات قسم و ... باز می‌گردد. که بیشتر آنها جمع آوری شده توسط هاشم العربی در تزییلات «مقاله فی الاسلام» جرج سال است.

بخش دیگری از شبهات نحوی مربوط به وجود خطا در اعراب است برای نمونه در «وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ...» (البقره، ۱۲۴) مدعی شده‌اند که اعراب «إبراهیم» و «رَبُّه» جابجا شده است!

ب) شبهات خطاهای صرفی

1. Jacques Derrida

مانند استعمال جمع قلت به جای جمع کثرت و یا بر عکس در عباراتی چون «أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ...» (البقره، ۱۸۳)
و «ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ...» (البقره، ۲۲۸) که ادعا شده که «أَيَّامًا مَّعْدُودَةً» و «ثَلَاثَةَ أَقْرَاءٍ» صحیح است. (سال، ۴۵۳)

ج) شبهه خطاهای فصاحتی و بلاغتی^۱
برخی از مصادیق آنچه را که به عنوان خطای فصاحتی و بلاغتی قرآن تصور شده است عبارتند از:

- به کار بردن الفاظ عربی در غیر موضوع له مانند استعمال نابجای «حنیف». (همان، ۴۷۳)
- تکرار لفظ در یک جمله بدون ضرورت مانند تکرار لفظ «بِإِذْنِي» در آیه ۱۱۰ مائده.
- تنافر حروف یا سختی تلفظ (ابن اثیر، ۲۰۶/۱) در عباراتی چون «لَمْ يَسْمَعْهَا» (لقمان، ۷)
- استعاره از دیگر لغات
- فساد معنا

فساد معنا یا «معايَاة»، نرساندن مقصود به علت معما گونگی و اشتغال بر پیچیدگی است. (الزبیدی، ۷۱۷/۱۹)

- تکلف یا آوردن کلام بیگانه در میان سخن که سبب عدم ارتباط بین برخی از آیات شده است.

- رکاکت در لفظ و معنا

برخی پنداشته‌اند رکاکت لفظی یا معنوی در برخی آیات امکانیت وحی را نفی کرده است و به مواردی از جمله: العورة، المني، فرج، إخسوا و یا تعبیراتی چون خیانت نسبت همسران پیامبران، تعبیرات تند چون «قاتلهم الله» (التوبه، ۳۰) و تشبیه اهل دوزخ به حیوانات (معرفت، ۲۹۲) و ... اشاره کرده‌اند.

۱. فصاحت، قابل فهم بودن (ابن اثیر، ۸۱/۱) و بلاغت، رسایی در کلام است. (تفتازانی، ۱۴)

۵-۱-۲. خطاهای تاریخی

در این شبهات ادعا شده است قرآن در برخی از گزاره‌های تاریخی و داستان‌های اقوام و اشخاص مانند آزر پدر ابراهیم، سامری و ... دچار اشتباه شده است. (سال، ۴۲۰-۴۲۲)

۵-۱-۳. خطاهای علمی

این گونه با عنوان «الأخطاء الطبيعية و الرياضية» نیز مطرح شده و در آن به مصادیقی مانند خلقت زمین و آسمان در هشت روز، شق القمر و اشتقاق ماه از زمین، تقسیم سال قمری به دوازده ماه، زوجیت در همه موجودات، غروب گاه گل آلود و ... پرداخته شده که به تصور معاندان، با حقایق علمی در تناقض است. (نک: معرفت، ۳۷۹-۴۲۴)

۵-۲. وجود تعارض و تناقض در قرآن

شبهات این گونه بیشتر مرتبط با متشابهات است. زیهر در این زمینه ادعا کرده است کژی و ناکاستی (متشابهات) از ابتدا در قرآن وجود داشته اما محمد(ص) در دوره مدنی به علت عدم توانایی در اجرای قرآن، بدان اعتراف کرده (زیهر، (ب)، ۷۹) و تغییراتی را مطابق تحولات جدید در آن صورت داده است. (بهاءالدین، ۲۴۹)

عمده این شبهات در این زیر گونه‌ها قرار می‌گیرند:

الف) اثبات شیء در یک موضع و نفی آن در موضع دیگر

ب) اطلاق چیزی و تقیید آن در سایر مواضع

ج) ذکر قاعده شرعی در یک موضع و نفی آن در موضع دیگر (نسخ)

د) نسبت دادن اموری چون خلقت انسان و یا قبض روح به موارد متعدد

۵-۳. شبهات احکام فقهی

شبهات احکام عملی است در مرتبه دوم تشکیکات مخالفان و عموماً برانگیخته از آراء مستشرقانی چون گلدزیهر است. آنان در بحث از تطورات فقه اسلامی با نادیده گرفتن ساختار قرآن ادعا نموده‌اند که قرآن، احکام عملی را به طور کامل بیان نکرده و تنها به

اندکی از احکام متناسب با وضعیت عرب ساده اولیه بسنده کرده است پس آنچه در بین مسلمانان رایج است ناشی از تلاش عالمان مسلمان در دوران‌های بعد است. (گلدزیهر، (ب)، ۴۶ و ۴۳)

از این گونه، می‌توان به شبهات حدود و دیات، زکات و خمس، تحریم شراب، وجوب روزه ماه رمضان، احکام جهاد، جنگ در ماه‌های حرام، حرمت برخی از خوردنی‌ها و ... اشاره کرد.

۵-۴. شبهات آزادی عقیده

آزادی عقیده به عنوان یکی از وجوه متنوع آزادی عبارتست از: "فرصت فراهم کردن برای انتخاب راه و مجبور نکردن بر انتخاب دین." (الغنوشی، ۴۴) وجه مشترک شبهات آزادی عقیده با استناد به «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» (البقره، ۲۵۶) آن است که با وجود جواز آزادی عقیده، خشونت و گسترش دین با زور شمشیر و «ادعِ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِجَابِ» (نک: (العالمی، ۲۰۷/۵) چه توجیهی دارد؟

تفکر، دیدگاه غالب خارشناسان و مبشران آن است که دین محمد(ص) در ابتدا فقط بر ابلاغ بنا شده بود اما پس از هجرت و برخورداری از حمایت مردم یثرب، مخالفین خود را «کفار» نامید و ادعا کرد که خداوند به وی اجازه داده است تا دین حق را با شمشیر بر پا دارد! (سال، ۱۰۰؛ نک: گلد زیهر، (ب)، ۴۸)

از این گونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

الف) عدم اجبار بر دین

ب) جهاد ابتدایی شامل: کسب غنیمت، گرفتن جزیه و تسلط بر جهان، شبهه تبدیل «اذن» به «وجوب» در جهاد با مشرکان (تسدل، ۷۱)

ج) انحصار رسالت در ابلاغ دین و انذار بدون نیاز به کاربرد اجبار

د) اسلام و اهل کتاب

هـ) ارتداد و مرتد

و) ارتباط آزادی فکر و کثرت گرایی

۵-۵. نژاد پرستی و حقوق بشر

قرآن، نژادپرستی و تفاخرات قومی و قبیله‌ای و هر گونه رنگ تفرقه‌انداز را نفی نموده (طباطبایی، ۳۲۷/۱۸) و هر امتیازی غیر از تقوی را عصیان و خودکامگی به شمار آورده است. (صادقی تهرانی، (ب)، ۲۵۴/۲۷) با این وجود برخی تلاش کرده‌اند تا قرآن را متمایل به گرایش‌های طبقاتی و ناقض حقوق انسانی جلوه دهند. این گونه شامل:

۵-۵-۱. شبهات زنان در:

پوشش، شبهات میراث، شهادت، قوامیت مردان، تسری^۱، ضرب، قصاص، طلاق، تعدد زوجات، ازدواج موقت، حرمت ازدواج با غیر مسلمان و ...

۵-۵-۲. شبهات برده داری شامل:

به رسمیت شناختن برده داری، تبعیض در حقوق بردگان، برده‌گیری به منظور شهوترانی و ...

۵-۵-۳. همزیستی با مخالفان شامل:

نجس بودن کافر و برتری مسلمانان بر سایر اقوام

۵-۵-۴. تصریح برخی آیات بر تبعیضات طبقاتی شامل:

- اختصاص بخشی از خمس به «ذی القربی»

- روسفیدان و روسیاهان قیامت

گفته شده است که در آیاتی از قرآن (آل عمران، ۱۰۶-۱۰۷) توهین به رنگین پوستان و

نوعی گرایش به نژادپرستی نهفته است. (معرفت، ۲۴۷)

- چشم آبی‌ها

۱. تسری آن است که مالک کنیز، او را به همسری بگیرد چنانکه در شرع اسلامی رایج است. (زقزوق، ۱۴۸)

این شبهه در ارتباط با «زُرْقَا»^۱ در سوره طه ارائه شده است. (نک: معرفت، ۲۴۶) ظاهراً عرب جاهلی چشم آبی را مکروه می‌داشته و آن را بدیمن می‌دانسته است. ریچاردسون^۲ پیشینه این امر را به واقعه «زرقاء الیمامة» پیوند داده است. (Richardson, 4) شبهه افکنان با تمسک به اقوال ضعیف چنین وانمود کرده‌اند که قرآن، دشمنان عرب را گناهکار و چشم آبی توصیف کرده است!" (صادقی تهرانی، (ب)، ۱۹۰/۱۹)

- غیریت‌سازی براساس ملی‌گرایی با دستمایه قرار دادن آیه سوره ۱۳ حجرات. (گرامی، تاریخ مشاهده ۱۳۹۹/۱۲/۱۲)

۶- شبهات مرتبط با آورندگان وحی

از آنجا که پیامبر(ص) به عنوان آورنده قرآن، جبرئیل به عنوان واسطه وحی قرآنی و سایر پیامبران به عنوان افراد مرتبط با وحی، پیوسته در معرض شبهات بوده و مخالفان در مطالعات قرآنی خود آنها را به طور گسترده‌ای مطرح کرده‌اند این گونه به شبهات این موضوع در سه محور اختصاص یافته است:

۶-۱. شبهات پیرامون شخص پیامبر اسلام(ص)

بخشی از این شبهات متوجه پیامبر اسلام(ص) به عنوان آورنده قرآن بوده است. مونتهگمری وات گفته است: این مبارزه از قرون وسطی آغاز شده و مسیحیان تمام همت خود را بر معرفی مسلمانان به عنوان «دشمن بزرگ» به کار بستند و در این راستا با بستن اتهاماتی چون نیرنگ، شهوت و عدم وفاداری، پیامبر(ص) را «ماهوند» یا پادشاه تاریکی نامیدند. (وات، (ب)، ۴۹۴)

شبهات این گونه را می‌توان در دسته‌های زیر قرار داد:

الف) شبهه عصمت در سلامت عقلی و بدنی پیامبر(ص)

۱. کبودچشم

2. Kristina Richardson

ب) شبهات عصمت مصطلح مانند:

نسبت ضلالت و غفلت (سبأ، ۵۰؛ یوسف، ۳)، نسبت گناه (غافر، ۵۵؛ فتح، ۲)، شک در رسالت (یونس، ۹۴) و ...

ج) شبهه عدم بشارت کتاب‌های آسمانی قبل به ظهور پیامبر(ص) (زقزوق، ۹۶)

د) تعدد زوجات

هـ) شبهه یادگیری قرآن توسط فرد اُمّی^۱

ز) افسانه غرانیق

۶-۲. شبهات پیرامون سایر پیامبران

علاوه بر پیامبر اسلام(ص)، سایر پیامبران الهی نیز از اتهامات مخالفان در امان نبوده‌اند. مخالفان، با استناد به متون کتاب مقدس و ظاهر برخی از آیات قرآن بسیاری از پیامبران را هدف تهمت‌های گوناگون قرار داده‌اند. به همین منظور «الهدایة» اولین بخش از شبهات خود را به لغزش‌ها و گناهان آنان اختصاص داده است!

عمده این شبهات با هدف خدشه بر عصمت فرستادگان الهی ارائه شده که از آنها می‌توان به مواردی چون گناه آدم، شرب خمر نوح، دروغگویی ابراهیم، وقایع مربوط به لوط و دختران وی، درخواست یوسف از غیر خدا، نسبت گناه به شعیب، تخلف یونس از فرمان الهی، ماجرای داود و اوریا، داستان‌های سلیمان و ... اشاره کرده است. (نک: العطار، ۳۰)

هر چند معارضان به شبهات دیگری چون خلقت حوا، گسترش نسل آدم(ع)، طوفان نوح، تولد عیسی مسیح، مصلوب شدن مسیح و ... نیز پرداخته‌اند.

۶-۳. شبهات پیرامون جبرئیل

آموزه‌های قرآنی و سنت، جبرئیل را فرشته و واسطه ارسال وحی به پیامبران معرفی

۱. برخی از خاورشناسان چون آلوین اشپرنگر، ونسینک، هرویتس و رودی پارت واژه «اُمّی» را، بت‌پرست معنا کرده‌اند! (بدوی، ۲۳)

کرده‌اند و قرآن کریم از او به عنوان رسول وحی یاد کرده است. (شعراء، ۱۹۴-۱۹۳) در آیه «قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ» (البقره، ۹۷) خداوند از دشمنی عده‌ای با جبرئیل خبر داده است. دشمنان جبرئیل و در رأس آنها یهود، او را به خیانت در ابلاغ وحی متهم کرده‌اند. (الطبری، ۳۸۰/۲) وهابیون نیز با همانند سازی این شبهه آن را به شیعه نسبت داده‌اند. (ابن تیمیه، الف)، (۲۷/۱).

نتایج مقاله

- ۱- با وجود تلاش اندیشمندان متقدم در رد شبهات پیرامون قرآن، آنان کمتر به حوزه گونه‌بندی شبهات وارد شده‌اند؛ بررسی نویسندگان مقاله نشان می‌دهد که علت این امر، تمرکز آنان بر پاسخ‌گویی بوده است.
- ۲- مطالعات اسلامی مستشرقان پس از قرن نوزدهم در شکل‌گیری انتقادات جدید علیه قرآن مؤثر بوده و روش آنان، در رویکرد اندیشمندان مسلمانان به طبقه‌بندی شبهات دخالت داشته است.
- ۳- طرحواره حاضر، با نگاه به مطالعات مستشرقان و ردیه‌های دانشمندان مسلمان بر شبهات پیرامون قرآن، شبهات را در شش گونه کلی تقسیم‌بندی کرده و با توجه به الگوی مشابهت، زیر گونه‌ها و برخی از مصادیق را ارائه نموده است.
- ۴- نتیجه عملی استفاده از این طرحواره کمک به محققان عرصه شبهه پژوهی در جستجوی شبهات و پاسخ‌های آنها و رفع توهم کثرت شبهات خواهد بود.

کتابشناسی

۱. قرآن کریم
۲. ابن الأثیر، ضیاء الدین، المثل السائر فی أدب الكاتب و الشاعر، المحقق: محمد محی الدین عبد الحمید، المكتبة العصرية، بیروت، ۱۴۲۰.
۳. ابن تیمیہ، تقی الدین، منهاج السنة النبویة فی نقض کلام الشیعة القدیة، المحقق: محمد رشاد سالم، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، الطبعة: الأولى، ۱۴۰۶.
۴. همو، مجموع الفتاوی، المحقق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، المدينة النبویة - السعودية، ۱۴۱۶.
۵. ابن قتیبة الدینوری، أبو محمد عبد الله بن مسلم، تأویل مشکل القرآن، المحقق: إبراهيم شمس الدین، دارالکتب العلمیة، بیروت - لبنان، الطبعة: الاولى، ۱۴۲۳.
۶. ابن منظور، لسان العرب، دار صادر - بیروت، الطبعة: الثالثة، ۱۴۱۴.
۷. ابوزید، نصر حامد، نقد الخطاب الدینی، سینا للنشر، القاهرة، الطبعة: الثانية، ۱۹۹۴.
۸. همو، مفهوم النص، مرکز الثقافی العربی، بیروت، الطبعة: الخامسة، ۲۰۰۰.
۹. الآلوسی، نعمان بن محمود، الآیات البینات فی عدم سماع الأموات علی مذهب الحنفیة السادات، المحقق: الألبانی، محمدناصرالدین، الطبعة: الثانية، ۱۳۹۹.
۱۰. الباقلائی، القاضي أبو بکر، الانتصار للقرآن، تحقیق: محمد عصام القضاة، دار الفتح - عَمَّان، دار ابن حزم - بیروت، الطبعة: الأولى، ۱۴۲۲.
۱۱. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، المحقق: محمد زهیر بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، الطبعة الأولى، ۱۴۲۲.
۱۲. بدوی، عبدالرحمن، دفاع از قرآن در برابر آرای خاورشناسان، مترجم: سیدی، سیدحسین، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۸۳.
۱۳. بروکلیمان، کارل، تاریخ الشعوب الاسلامیة، ترجمه: نبیه امین فارس؛ منیر البعلبکی، دار العلم للملایین، بیروت، الطبعة: الخامسة، ۱۹۶۸.
۱۴. همو، تاریخ الادب العربی، محقق: النجار، عبدالحلیم؛ عبدالنواب، رمضان، دارالمعارف، الطبعة: الخامسة، ۱۹۷۷.
۱۵. بسطامی، محمد سعید، مفهوم تجدید الدین، مرکز التأسیل للدراسات و البحوث، السعودية، الطبعة: الثالثة، ۱۴۳۶.
۱۶. بن باز، عبد العزیز، مجموع فتاوی، أشرف علی جمعه و طبعه: محمد بن سعد الشویعر، بی تا.
۱۷. بنا، رجب، المتصفون للإسلام فی الغرب، دار المعارف، ۲۰۰۵.
۱۸. بهاء الدین، محمد، المستشرقون و القرآن الکریم، دارالنفاث، عمان، الطبعة: الاولى، ۱۴۳۵.
۱۹. البلاغی، محمد جواد، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، بنیاد بعثت، قم، چاپ: اول، ۱۴۲۰.
۲۰. بودلی، رف، الرسول: حیاة محمد، ترجمه: فرج، محمد محمد؛ جودة السحار، عبدالحمید، مكتبة مصر، ۱۹۸۹.

۲۱. تسدال، سان کلیر، مصادر الاصلية للقرآن، تعريب: عادل جاسم، منشورات الجمل، بغداد- بیروت، الطبعة: الاولى، ۲۰۱۹.
۲۲. تفتازانی، مسعود بن عمر، مختصر المعانی، قم، دارالفکر، ۱۳۷۶.
۲۳. تورات، برگرفته از نسخه خطی کتاب مقدس، Unwin Brothers، لندن، ۱۹۰۴.
۲۴. توکلی خانیکی، حیدری آبروان، بازکاوی پاسخ‌های شبهه دور در توهم تحریف قرآن، شبهه پژوهی مطالعات قرآنی، دوره ۱، شماره ۱، ۱۳۹۸.
۲۵. جفری، آرتور، المصاحف، مطبعة الرحمانية، مصر، الطبعة الأولى، ۱۹۳۶.
۲۶. همو، واژه‌های دخیل در قرآن، ترجمه: بدره‌ای، فریدون، انتشارات توس، تهران، ۱۳۸۶.
۲۷. جولد تسیهر، ایجناس، مذاهب التفسیر الاسلامی، ترجمه: النجار، عبدالحلیم، مكتبة الخاجی - مصر، مكتبة المثنی - بغداد، ۱۹۵۵.
۲۸. همو، العقيدة و الشريعة فی الاسلام، ترجمه: محمد یوسف موسی، المركز القومي للترجمة، قاهره، ۲۰۱۳.
۲۹. حسن آل شیخ، عبد الرحمن بن حسن بن محمد بن عبد الوهاب، مسائل و فتاوی نجدية، دارالعاصمة، الرياض، السعودية، بی‌تا.
۳۰. حسن پور آرش؛ ربانی، علی، «نقد مطالعات گونه‌شناسی دینداری و ارائه چارچوبی نو»، راهبرد فرهنگ، شماره ۲۸، ۱۳۹۳.
۳۱. حسینی قلعه بهمن، سید اکبر، «تنخ، یکتاپرست یا یگانه‌پرست؟»، معرفت ادیان، سال دوم، شماره ۴، ۱۳۹۰.
۳۲. حنفی، حسن، التراث و التجديد؛ موقفنا من التراث القديم، مؤسسة الجامعية للدراسات و النشر و التوزيع، بیروت، الطبعة: الرابعة، ۱۹۹۲.
۳۳. الخوئی، السيد ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، مؤسسة احیاء آثار الامام الخوئی، قم، بی‌تا.
۳۴. الدهلوی الهندی، محمد رحمت الله، إظهار الحق، تحقیق: ملک‌اوی، الرئاسة العامة لإدارات البحوث العلمية والإفتاء والدعوة والإرشاد، السعودية، الطبعة: الأولى، ۱۴۱۰.
۳۵. دیرمنگام، امیل، الشخصية الحمديّة، ترجمه، زعیترا، عادل، الشعاع للنشر و التوزيع، المعادی، الطبعة: الثالثة، ۲۰۰۵.
۳۶. ربانی گلیپایگانی، علی، «کالبد شکافی پلورلیزم دینی»، کتاب نقد، شماره ۴، ۱۳۷۶.
۳۷. رضوان، عمر بن ابراهیم، آراء المستشرقین حول القرآن الکریم و تفسیره، دار الطیبة، الرياض، چاپ: اول، ۱۴۱۳.
۳۸. الرفاعی، محمد نسیب، التوصل إلى حقيقة التوصل - المشروع و الممنوع، دار لبنان للطباعة و النشر، بیروت، الطبعة: الثالثة، ۱۹۷۹.
۳۹. الزبیدی، مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، محقق: شیری، علی، دارالفکر، بیروت- لبنان، ۱۴۱۴.
۴۰. الزرکشی، أبو عبد الله، البرهان فی علوم القرآن، المحقق: محمد أبو الفضل إبراهیم، دار إحياء الكتب العربية، الطبعة: الأولى، ۱۳۷۶.
۴۱. زقزوق، محمود حمدي، الإسلام فی تصوّرات الغرب، مكتبة وهبة، مصر، الطبعة: الاولى، ۱۴۰۷.
۴۲. سال، جرجس، مقالة فی الاسلام، تعريب: هاشم العربي، مطبعة لانكليزية و الاميريكانية، مصر- بولاق، الطبعة: الثالثة، ۱۹۱۴.

۴۳. سالم، شریف حامد، نقد العهد القديم، مكتبة مدبولي، قاهره - مصر، ۲۰۱۱.
۴۴. السبحاني، الشيخ جعفر، بحوث في الملل و النحل، مؤسسة النشر الإسلامي، قم، ۱۴۲۷.
۴۵. سروش، عبدالکريم، صراط‌های مستقیم، مؤسسه فرهنگي صراط، تهران، ۱۳۷۸.
۴۶. همو، بسط تجربه نبوی، مؤسسه فرهنگي صراط، تهران، ۱۳۸۵.
۴۷. سليمان بن صالح الخراشي، شبهات عصرية مع أجوبتها، دار الوحيين للنشر و التوزيع، الرياض، ۱۴۳۰.
۴۸. شكرياي، محمد، «تقدير قهرمان شدن با تولد نمادين در اسطوره‌ها و افسانه‌ها»، ادب پژوهی، ش ۲۶، ۱۳۹۲.
۴۹. صادقي تهراني، محمد، نقدي بر دين يزوي فلسفه معاصر، شكرانه، قم، چاپ: اول، ۱۳۹۰.
۵۰. همو، الفرقان في تفسير القرآن بالقرآن و السنة، فرهنگ اسلامي، ايران - قم، چاپ: دوم، ۱۴۰۶.
۵۱. الصنعاني، محمد بن إسماعيل، تطهير الاعتقاد، المحقق: عبد المحسن بن حمد العباد البدر، مطبعة سفير، الرياض، الطبعة: الأولى، ۱۴۲۴.
۵۲. طبرسي، فضل بن حسن، مجمع البيان، مصحح: يزدي طباطبائي، فضل الله؛ رسولي، هاشم، ناصر خسرو، ايران - تهران، ۱۳۷۲.
۵۳. الطبري، محمد بن جرير، جامع البيان في تأويل القرآن، المحقق: أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، الطبعة: الأولى، ۱۴۲۰.
۵۴. العاملي، السيد جعفر مرتضى، الصحيح من سيرة النبي الأعظم، موسسه علمي فرهنگي دار الحديث، ۱۴۲۶.
۵۵. عبد الجبار بن أحمد، تنزيه القرآن عن المطاعن، دار النهضة الحديثة، بيروت - لبنان، الطبعة: الثانية، ۱۴۲۶.
۵۶. عبدالجليل، محمد علي، أخطاء القرآن اللغوية والإنشائية: قراءة تفكيكية، تاريخ مشاهده ۱۳۹۹/۱۲/۱، http://www.maaber.org/issue_june14/spotlights1_a.htm
۵۷. عبد الله الغفاني، أبو التراب سيد بن حسين، وأُمُحَمَّدَاهُ إِنَّ شَائِكَ هُوَ الْآثَرُ، دار الغفاني، مصر، الطبعة: الأولى، ۱۴۲۷.
۵۸. عبدالوهاب، محمد، مجموعة رسائل في التوحيد والإيمان، المحقق: إسماعيل بن محمد الأنصاري، جامعة محمد بن سعود، الرياض، بي تا.
۵۹. عتر، نورالدين، منهج النقد في علوم الحديث، دار الفكر، دمشق - سورية، الطبعة: الثالثة، ۱۴۰۱.
۶۰. العروسي الحويزي، عبد علي بن جمعة، تفسير نور الثقلين، اسماعيليان، قم، چاپ: چهارم، ۱۴۱۵.
۶۱. علي الصغير، محمد حسين، المستشرقون و الدراسات القرآنية، دار المؤرخ العربي، بيروت، چاپ: اول، ۱۴۲۰.
۶۲. عناية، غازي حسين، شبهات حول القرآن و تفنيدها، دار و مكتبة الهلال، بيروت، ۱۹۹۶.
۶۳. الغنوشي، راشد، الحريات العامة في الدولة الإسلامية، مركز الدراسات الوحدة العربية، بيروت - لبنان، الطبعة الاولى، ۱۹۹۳.
۶۴. فخر الرازي، مفاتيح الغيب، دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة: الثالثة، ۱۴۲۰.
۶۵. فرج العطار، نادي، تهافت الهداية، مركز ابن العطار للتراث، قاهرة، ۱۴۲۵.
۶۶. القفاري، ناصر بن عبد الله بن علي، أصول مذهب الشيعة الإمامية الإثني عشرية - عرض و نقد، رسالة علمية تقدم لنيل درجة الدكتوراة، الطبعة: الأولى، ۱۴۱۴.

۶۷. گلیایگانی، ابوالفضل، فصل الخطاب، مؤسسه معارف بهایی، انتراریو-کانادا، ۱۹۹۵.
۶۸. همو، فرائد، مؤسسه ملی مطبوعات امری، هوفهایم-آلمان، چاپ اول، ۲۰۱۵.
۶۹. معرفت، محمدهادی، نقد شبهات پیرامون قرآن کریم، ترجمه: مترجمان، مؤسسه التمهید، قم، چاپ: چهارم، ۱۳۹۶.
۷۰. المقدسی، مطهر بن طاهر، البدء و التاریخ، ارنست لرو، پاریس، ۱۹۰۳.
۷۱. نولدکه، تیودور، تاریخ القرآن، تعدیل: شفالی، فردریش، مؤسسه کونراد-آناور، بیروت، الطبعة: الاولى، ۲۰۰۴.
۷۲. النووی، محیی‌الدین، المنهاج شرح صحیح مسلم بن الحجاج، دار إحياء التراث العربی، بیروت، الطبعة: الثانية، ۱۳۹۲.
۷۳. وات، ویلیام مونترجمری، محمد فی مکه، ترجمه: عیسی، عبدالرحمن عبدالله، هیئة المصرية العامة، ۲۰۰۲.
۷۴. همو، محمد فی المدینة، ترجمة: بركات، شعبان، منشورات المكتبة العصرية، صيداء-بیروت، بی تا.
75. A. S. Hornby - Oxford Advanced Learner's Dictionary 8th edition (2010, Oxford University Press)
76. Tisdall, William St. Clair, The Original Sources of the Quran, Society For Promoting Christian Knowledge, London, Brighton, New York.(1905)
77. Bailey, Kenneth.D, Typologies Ana Taxonomjes An Introduction to Classification Techniques, Sage Publication.(1944).
78. Muir,William, Mahomet And Islam, THE RELIGIOUS TRACT SOCIETY, London, Tierd Editiun.(1895).
79. Muir, William, Life of Mahomet, London, smith elder and co. (1861).
80. Richardson, Kristina. (2014). Blue and Green Eyes in the Islamicate Middle Ages, Annales islamologiques. (2014). P, 13-29.

